

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ МЕРЕЖІ В УСРР В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-ИХ РОКІВ

Аналізуються особливості становлення державних, партійних, кооперативних, професійних та інших громадських книжкових видавництв в УСРР у першій половині 20-их років ХХ століття в контексті соціокультурних умов того часу.

Ключові слова: *видавництво, друкowana продукція, ідеологія, книга, книгопоширення, література.*

Уважаючи одним із показників культурного розвитку держави кількість виданих книг та наявність розгалуженої мережі книговидавничих установ, радянський уряд приділяв велику увагу організації видавництв, друкарень, книжкових магазинів і бібліотек. Нині, враховуючи історичний досвід 1920-их років, необхідно створити належні умови для видавничої діяльності, що сприятиме інтелектуальному та духовному зростанню нації, її поступальному руху вперед, до надбань світової цивілізації.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими істориками. Проте в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Її необхідно розкривати з урахуванням сучасного трактування періоду 1920-их років, а це вимагає подальшого переосмислення критеріїв в оцінюванні діяльності видавництв.

У цій статті автор ставить за мету показати вплив державної політики на формування книговидавничої справи в УСРР в першій половині 1920-их років.

У рамках нової економічної політики наприкінці 1921 року Всеукраїнське державне видавництво (ВДВ) було позбавлене свого монопольного положення в галузі книгодрукування. Згідно з положенням «Про роботу радянських, партійних, кооперативних і приватних видавництв» [24, арк.11], влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів і дозволила діяльність приватних видавництв і вільний продаж книжок [4, с.64]. Діяльність приватних видавництв зумовлювалась необхідністю повернути додаткові кошти до книговидавничої справи та збільшити випуск книжкової продукції [9, с.67]. Але, зважаючи на те, що видавнича справа являла собою одну з «командних висот» соціалізму, допускаючи до неї приватний капітал, радянська держава зовсім не збиралася поступатися тут своїми позиціями. Приватні видавництва могли виникати і діяти лише за певних умов, у рамках правил, установлених урядом, що мали на меті захистити інтереси держави й ідеологічні засади радянського суспільства [10, с. 94].

Приватні видавництва в основному працювали для забезпечення книжкового ринку україномовною літературою. Як зауважив І. Кулик, «Рух», «Друкар», «Слово» — це три кити, на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавом, що, безперечно, створює велику загрозу завоювання ними масового читача» [14, арк.31]. Тому, щоб створити

«нездорову» конкуренцію для вищезгаданих видавництв і поступово витіснити їх з книжкового ринку, було створено низку державних українських видавництв [26, арк.98, 115].

Зокрема, у січні 1922 року відбулася реорганізація видавничого і книготорговельного апарату Всеукраїнського державного видавництва. Всеукрвидав змінює назву на Державне видавництво України (ДВУ) й значно розширює свою діяльність, залишаючи за собою право контролю, координування, забезпечення матеріально-технічними засобами всіх видавництв УСРР [13, с.72]. Тобто ДВУ наслідувало всі права свого попередника в галузі видання та розповсюдження творів друку [2, с.622].

Основне місце щодо назв в продукції видавництва посідав підручник, що цілком відповідало монопольному праву ДВУ на його видання [5, с.29]. Також особливо велику роль відіграло ДВУ у випуску книг із соціально-політичної тематики. В книжковій продукції УСРР продукція ДВУ щодо назв становила: у 1923/1924 роках — 14,98%, у 1924/1925 роках — 24,93%, у 1925/1926 роках — 14,59%; щодо тиражу — у 1923/1924 роках — 27,81%, у 1924/1925 роках — 45,95%, у 1925/1926 роках — 40,58%. Однак кількість назв не забезпечувала ДВУ місця абсолютного монопольного видавця в Україні, тільки цифри щодо тиражу залишали за видавництвом перевагу в загальній продукції УСРР [5, с.30].

Літературу вузькопрофільного характеру друкували відомчі видавництва [13, с.79]. Зокрема, в лютому 1922 року в Харкові за рішенням Колегії Всеукрвидаву при Наркомздорів'ї УСРР було створено Всеукраїнське видавництво медичної літератури «Наукова думка». Крім наукових книг, тут видавались науково-популярні брошури з питань санітарії і гігієни (у 1923 році видало «Соціальну гігієну» Френкеля [27, арк.78]), а також журнали відповідної тематики. Якщо у 1923/1924 роках видавництво випустило 4 назви тиражем 11,2 тис. прим., то у 1924/1925 роках 100 назв тиражем 28,9 тис. прим. [33, арк.24].

При Наркомосі УСРР 1 лютого 1923 року створюється видавництво «Шлях освіти» («Путь просвещения»), яке спеціалізувалось на виданні політосвітньої, педагогічної, відомчої (офіційної) літератури [4, с.110, 449]. Видавництво випускало й журнали: «Шлях освіти», «Путь к Коммунизму», «Ученые записки», «Радянська освіта» [27, арк.19]. Усього протягом 1923 року воно видало 187 назв тиражем 1184000 примірників. З них українською мовою — 55 назв (29%) тиражем 365000 прим. [11, с.127].

Правову літературу, законодавчі кодекси — трудовий, кримінальний, земельний, цивільний, акти союзного законодавства випускало «Юридичне видавництво Народного Комісаріату Юстиції УСРР» [8, с.59], яке було організовано в 1923 році [4, с.449]. Книжки юридичного видавництва мали порівняно високий тираж, який з 3,8 тис. у 1923/1924 роках зріс до 7,2 тис. у 1925/1926 роках [5, с.36].

Та серед відомчих видавництв найактивнішою видавничою діяльністю відзначались економічно-фінансові заклади та установи транспорту й зв'язку (444 назви з 923 та 827,1 тис. прим. з 2199,0 тис. прим. — для 1923/1924 років; 508 назв з 1182, 1002,2 тис. прим. з 4054,3 тис. — для 1924/1925 років й 533 назви з 1422, 1080,6 тис. прим. з 4163 тис. 1925/1926 років) [5, с.36].

На початку жовтня 1922 року на пайових кооперативних засадах при Харківському губкомі КП(б)У було створене [22, арк.1] Харківське кооперативне

видавництво «Пролетарий», яке на поч. 1924 року реорганізується у Всеукраїнське кооперативне видавництво «Пролетарий» [32, арк.8]. На початковому етапі своєї діяльності видавництво в основному спеціалізувалося на науково-популярній літературі. У серпні 1923 року почало видавати літературу для сільського господарства, забезпечувало книгами з соціально-політичної тематики майже всі радянські установи Харківської губернії й більшість міст України. Але Агітпроп ЦК КП(б)У в 1923 році, констатуючи «відсутність у видавничій діяльності плану і систематичності, відсутність необхідного узгодження з іншими державними та партійними видавництвами України у видавничій роботі, недостатню кількість виданої марксистської літератури, ухил в сторону видання ходових ринкових книг та прояв нездорової конкуренції з державним видавництвом РСФРР», постановив: «зосередити увагу на основній марксистсько-ленінській» [25, арк.76] та соціально-економічній літературі й соціальній белетристиці». Крім того, заборонено видавництву друк літератури для села та друк будь-якої літератури українською мовою. Також з плану видавництва було вилучено видання підручників. Видавничі плани «Пролетарія» затверджував Агітпропом ЦК КП(б)У [25, арк.136; 32, арк.34].

У середині 1920-х рр. «Пролетарий» видавав 30% усієї книжкової продукції видавництв УСРР й став провідним партійним видавництвом України [32, арк.4]. 75% видань «Пролетарія» припадало на марксистсько-ленінську й науково-популярну літературу [8, с.55], тобто ті видання, які в першу чергу використовувалися для пропаганди ідей марксизму-ленізму, політики партії та держави.

Протягом 1922-1925 років значну кількість літератури з питань марксизму-ленізму для широких мас видавали й інші партійно-кооперативні видавництва, створені під керівництвом губкомів партії: у Харкові — «Рабочий Донбасса» (на базі якого було створене видавництво «Український робітник» [30, арк.9]), у Києві — «Більшовик», Бахмуті — «Донбас», в Одесі — «Комуніст», які видавали агітаційно-пропагандистську книжку [11, с.119]. Ці видавництва друкували книги науково-популярної тематики, періодичні видання, художню літературу для культосвітніх організацій [13, с. 75].

У січні 1923 року на базі сектора друку ЦК ЛКСМ України з ініціативи IV Всеукраїнської наради політпросвіт, яка відбулася в 1922 році, у Харкові було організоване видавництво «Молодий робітник» («Молодой Рабочий») [4, с.444], яке випускало книги для молоді. План видавництва затверджував Агітпроп ЦК КП(б)У [25, арк.15]. Та 25 червня 1924 року видавництво «Молодий робітник» було злито з видавництвом «Червоний шлях» [4, с.444].

У становленні видавничої системи в Україні також варто відзначити діяльність «Книгоспілки» — Всеукраїнського кооперативного, книготорговельного і видавничого об'єднання. Відродження видавництва припадає на 21 листопада 1922 року, коли організаційними зборами упорядників був прийнятий статут, а також вибрані члени правління видавництва [20, арк.7]. «Книгоспілка» ставила собі за мету сприяти розвитку національного книговидання, вивчаючи потреби населення України в книзі. Тому книжкова продукція видавництва відповідала насамперед запитам сільського населення України. Видавництво випускало масову літературу з питань кооперації, сільськогосподарського виробництва, підручники, художню літературу,

суспільно-політичні видання [8, с. 56-57]. Література, видана «Книгоспілкою», ділилася на 14 основних серій, серед них — українознавство, «Красне письменство», критика та історія літератури, кооперація та економіка, дитяча, театральна й ін. [21, арк. 2].

У середині 1920-их років «Книгоспілка» за тиражами займала друге місце в УСРР, а за кількістю випущених назв книг третє місце після ДВУ і «Пролетарія». Щодо назв помітно таку тенденцію: якщо для продукції 1923/1924 років художня й підручна література стояли на перших місцях, то вже 1924/1925 років видавництво зосереджується на виданні масової літератури [5, с.31].

На базі видавництв ВУРПС «Укрпрофвидав» та «Робітник Донбасу» постановою II Всеукраїнського з'їзду профспілок у 1924 році в Харкові було організовано спеціалізоване видавництво «Український робітник» [31, арк.187; 4, с.446]. Свою продукцію видавництво випускало українською, російською та іншими мовами [16, арк.1]. Уся література видавництва розподілялася за серіями: професійна, белетристика, підручники, різне. Видавництво випускало також і журнали профспілкової та культосвітньої тематики. Частина видань виходила у вигляді бібліотечок. В них висвітлювалася історія профспілкового руху, його завдання, питання ідейного і трудового виховання робітничого класу УСРР [8, с.58]. До 1925 року видавництво друкувало книжки виключно російською мовою. Зокрема, у 1923/24 р. видавництво видало 39 назв обсягом 136, друк. арк., тиражем 408,5 тис прим.; у 1924/1925 роках — 60 назв обсягом 243,8 друк. арк., тиражем 596 тис. прим. [5, с.34].

Потреби в художній літературі задовольняла низка видавництв письменницьких угруповань України. Так, 2 квітня 1923 року засноване видавництво «Гарт» [19, арк. 17 зворот] та видавництво спілки селянських письменників «Плуг». Члени спілки «Плуг» прагнули об'єднати селянських письменників, які «...грунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до утворення нової соціалістичної культури й ширять ці думки серед селянських мас України без різниці національності» [6, с.244]. У 1925 році відділ друку ЦК констатував, що «Плуг» розвинув велику діяльність у галузі видавництва. В основному видавництво видавало художню літературу для всіх вікових категорій населення, а також книги з літературознавства та мистецтвознавства. За мовною ознакою видавництво орієнтувалося на видання українською, російською та німецькою мовами [23, арк.1-2].

З 1922 року почало функціонувати видавництво Академії наук, що спеціалізувалося на випуску наукової літератури з різних галузей знань [8, с.58-59]. Видавництво випускало періодичні й неперіодичні видання. З неперіодичних видань — «товсті історичні монографії, присвячені далекому минулому України, окремим її містам або районам, діячам, важливим подіям». З періодичних видань головні — науковий двомісячник з українознавства «Україна» за редакцією М.С. Грушевського і «Записки історично-філологічного відділу» за редакцією голови відділу вченого-філолога академіка А. Кримського [33, арк.14], який очолив і редакційно-видавничу комісію [12, с.46]. Якщо в 1923/1924 роках продукція УАН становила 16 назв, 147,5 друк. арк., тиражем 22 тис., то у 1924/1925 роках — 28 назв, 158,1 друк. арк., тиражем 78,4 тис. примірників. Свої видання випускало українською мовою [5, с.37].

Особливість розвитку книговидавничої справи у 1922-1923 роках полягала в тому, що саме в цей час були зроблені перші кроки до типізації видавництва УСРР за видами літератури й обслуговування певних категорій читачів. Типізація видавництв мала на меті підвищити якість видаваної літератури стосовно попиту окремих категорій читачів. Намагання деяких видавництв до універсалізму вважалося негативним явищем [3, с.224-225].

Період 1924-1925 років у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією. Для посилення контролю над діяльністю видавництв ЦК КП(б)У на початку 1924 року вирішує провести повну централізацію видавничої галузі, згідно з якою усі великі видавництва повинні були об'єднатися в один центр [18, арк.20].

Першим заходом було укрупнення видавництв. Так, з метою випуску літератури українською мовою, замість невеликих видавництв «Шлях освіти», «Знання», «Плуг», «Гарт», «Космос» (Берлін), «Молодий робітник», «Червоний шлях» та деяких інших, у 1924 році створено велике радянсько-партійне видавництво Наркомосвіти УСРР «Червоний шлях» [7, с.24; 4, с.444; 17, арк.3]. Знаходилося воно у Харкові, філії були в Києві, книжкові магазини — в Харкові, Києві, Одесі. Видавництво вважалося державною політико-просвітньою організацією, було організоване як пайове товариство, засновниками якого були ЦК КП(б)У та Наркомос УСРР, повинне було видавати українською мовою літературу, розраховану на робітників, селян і трудову інтелігенцію, а саме: класичну й популярну марксистську літературу, книги з теорії та практики ленінізму, пролетарську художню белетристику, бібліотеки самоосвіти, спеціальну бібліотеку для села і робітників, агітаційну та політико-просвітню літературу й періодичні видання ЦК КП(б)У і Наркомосвіти УСРР [29, арк.77].

З метою видання літератури українською мовою для молоді при видавництві «Червоний шлях» на базі видавництва «Молодий робітник» був створений юнсектор, який запланував у 1924 році випуск майже 100 назв книг для молоді [28, арк. 20].

За короткий період видавництво випустило низку серій: бібліотечка ленінізму, «Ленінський призив», бібліотечка з художньої літератури [11, с.125], «Бібліотечка селянина», «Бібліотечка природознавства», «Бібліотечка малограмотного» та брошури антирелігійного змісту [10, с.95]. Та в кінці 1924 року ЦК ставить питання про об'єднання видавництва «Червоний шлях» з ДВУ [28, арк.34]. За рішенням відділу друку ЦК КП(б)У від 28 січня 1925 року видавництво «Червоний шлях» навесні цього ж року було об'єднано з Держвидавом України [4, с.445]. Також у 1924 році відділ друку ЦК скорочує кількість відомчих видавництв [28, арк.11].

Злиття дрібних видавництв у великі видавничі центри привело до зменшення кількості видавництв в УСРР. Якщо у 1922-1923 роках в УСРР діяло 49 видавництв, у тому числі 23 державних, 4 партійних, 5 профспілкових, 10 кооперативних і 7 приватних [15, арк.85] (за даними Білозуба — понад 100 у 1922 році [1, с.215]), то у 1924 році їх стало 38, у тому числі 19 державних, 3 партійних, 1 профспілкове, 10 кооперативних і 5 приватних [3, с.225; 9, с.69]. Хоча, за даними Наркомпросу УСРР, станом на 1 квітня 1924 року в Україні діяло 56 видавництв, з них: 25 державних, 14 партійних, 3 професійних, 4 кооперативні і

10 приватних [4, с.111; 6, с.336]. Розбіжності в кількості видавництв пояснюються недосконалістю методики статистичного обліку (філії великих видавництв вважали за самостійні).

У 1925 році відділ друку ЦК знову порушує питання про централізацію книжкової справи та розмежування видавничих функцій між видавництвами. Звісно, центральне місце у випуску книжкової продукції відводилось ДВУ. Видавництво «Український робітник» розраховувалось на робітничого читача, а видавництво «Пролетарий» мало бути єдиним видавництвом в Україні, що випускає книжки російською мовою [30, арк.9].

У лютому 1925 року була прийнята постанова Оргбюро ЦК РКП(б) «Про періодичну літературу для селян», яка намітила конкретні заходи для розширення видання літератури для села. Питання про необхідність упорядкування видання сільськогосподарської літератури було поставлене в доповідній записці Наркомзему УСРР Раднаркому УСРР від 24 травня 1924 року. В квітні 1924 року було ліквідовано видавничий відділ при НКЗ УСРР, а на початку 1925 року на його базі було створене Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво «Радянський селянин» (у формі пайового товариства, за умови, що Наркомзем зі свого боку вносить не менше ніж 50% паїв по відношенню до всього капіталу [31, арк.119]. 3 липня пленум сількомісії ЦК КП(б)У затвердив список пайовиків видавництва [31, арк.229] та статут [31, арк.144]. У грудні 1926 року Колегія Наркомзему УСРР відзначила, що за короткий час «Радянський селянин» стало основним (48,6%) у республіці видавництвом сільськогосподарської літератури [4, с.449].

Отже, якщо в 1922-1923 роках радянська влада робить «перші кроки» до типізації видавництв УСРР за видами літератури й обслуговуванню певних категорій читачів, то період 1924-1925 років у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією. Провідним видавництвом цих років стало Державне видавництво України (ДВУ), яке розгорнуло «плідну діяльність» із забезпечення книжковою продукцією читачів України. ДВУ (єдине з видавництв республіки) залишалось універсальним з орієнтацією на видання навчальної літератури й стало «важливим осередком української радянської культури, одним із найбільших центрів пропаганди ідей марксизму-ленінізму». «Пролетарий» призначався для видання марксистсько-ленінської та науково-популярної літератури російською мовою. Книжкова продукція «Книгоспілки» відповідала насамперед запитам сільського населення України. Видання «Украинского рабочего» призначалися для робітничого класу і профспілкових організацій України. Радянсько-партійному видавництву «Червоний шлях» доручалося видання суспільно-політичної, марксистсько-ленінської літератури українською мовою, а також науково-популярної й художньої літератури, книг для села, періодичних видань ЦК КП(б)У і Наркомосвіти України. Видавництво «Радянський селянин» випускало літературу для села. Видавництво «Наукова думка» спеціалізувалася на випуску медичної літератури. Інші видавництва УСРР також більш чітко визначили характер своєї друкованої продукції та коло читачів. Запроваджуючи процес класифікації видавництв, радянська держава прагнула монополізувати й централізувати видавничу галузь в Україні.

Список використаної літератури

1. Білозуб В. Розвиток видавничої справи в республіці / В. Білозуб //Українська радянська культура: Зб. статей. — К.: Політвидав, 1957. — С. 215.
2. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — К., 1922. — Ч. 38. — Вересень. — С. 622.
3. Книга і друкарство на Україні / За ред. П.М. Попова. — К.: Наук. думка, 1965. — 315 с.
4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917-1941. — К.: Наук. думка, 1985. — 478 с.
5. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923-1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. — 1927. — № 2. — С. 24-45.
6. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів / Укл. Ю.Ю. Кондуфор. — К.: Наук. думка, 1979. — 666 с.
7. Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції/Ю. Меженко. — К., 1928. — 32 с.
8. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В.Молодчиков. — К.: Політвидав, 1974. — 176 с.
9. Молодчиков О.В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917-1960 гг.) / О.В.Молодчиков. — Книга: исследования и материалы. — К.: Держвидав, 1961. — Вып. 5. — С. 57-88.
10. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы / А.И. Подгорнова. — М.: Наука, 1984. — 109 с.
11. Радченко С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б)У в 1918-1925 гг. / А. Радченко. — К.: Наук. думка, 1989. — 337 с.
12. Радченко А. Флагман наукового книговидання: Видавництво «Наукова думка» / А. Радченко // Вісник Національної академії наук України. — 2007. — Вип. 12. — С.46-48.
13. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О. Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні: Зб. наук. праць / Ред. кол. Б.П. Ковалевський (від. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 66-82.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 922. — 79 арк.
15. Там само. — Оп. 5. — Спр. 76. — 191 арк.
16. Там само. — Ф. 174. — Оп. 2. — Спр. 10. — 48 арк.
17. Там само. — Ф. 178. — Оп. 1. — Спр. 165. — 30 арк.
18. Там само. — Спр. 197. — 98 арк.
19. Там само. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 103. — 16 арк.
20. Там само. — Ф. 292. — Оп. 1. — Спр. 24. — 14 арк.
21. Там само. — Спр. 47. — 43 арк.
22. Там само. — Ф. 555. — Оп. 1. — Спр. 49. — 102 арк.
23. Там само. — Спр. 429. — 18 арк.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 749. — 116 арк.
25. Там само. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 1770. — 172 арк.
26. Там само. — Спр. 1771. — 208 арк.
27. Там само. — Спр. 1775. — 136 арк.
28. Там само. — Спр. 1847. — 40 арк.
29. Там само. — Спр. 1848. — 81 арк.
30. Там само. — Спр. 2011. — 66 арк.
31. Там само. — Спр. 2013. — 253 арк.
32. Там само. — Спр. 2263. — 70 арк.
33. Там само. — Спр. 2695. — 71 арк.

В.К. Молоткина

**СТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ИЗДАТЕЛЬСКОЙ СЕТИ В УССР
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-ЫХ ГОДОВ**

Анализируются особенности становления государственных, партийных, кооперативных, профессиональных и других общественных книжных издательств в УССР в первой половине 20-ых гг. XX столетия в контексте социокультурных условий того времени.

Ключевые слова: *издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение, литература.*

V.K. Molotkina

**THE FORMATION OF THE SOVIET PUBLISHING NETWORK
IN THE UKRAINIAN SSR IN THE FIRST HALF OF THE 1920S**

The peculiarities of formation of state, party, cooperative, professional and others public publishing houses in Ukraine in the first half of the 1920s in the context of social-cultural conditions of that time are analyzed.

Keywords: *publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature.*

Надійшла до редакції 6 березня 2012 року